

MAVİ KİTAP: ERMENİ SOYKIRIMI İDDİALARININ KUTSAL KİTABI

(THE BLUE BOOK: THE HOLY BOOK OF THE
ARMENIAN GENOCIDE ALLEGATIONS)

Osman KILIÇ

Malatya Konak Lisesi Tarih Öğretmeni
oskiliç@mynet.com

Öz: Türkiye'yi Ermeni soykırımı ile suçlayanların, iddialarını kanıtlamak için kullanılan kaynaklardan birisi İngiliz Mavi Kitap'ıdır. 1916 yılında İngiliz Hükümeti tarafından Savaş Propaganda Ofisi'ne hazırlatılan Mavi Kitap, İngilizlerin, Almanlar ve Osmanlı Devleti aleyhine kamuoyu oluşturma çabalarının bir ürünüdür. Osmanlı Devleti'nin 1915 yılında uygulamaya koyduğu Ermeni tehcirini esas alan Mavi Kitap'ın içeriği; misyonerlerin anlatıları, bazı Ermenilerin ifadeleri ve çeşitli gazete haberlerinden oluşmaktadır. İkinci, üçüncü dereceden şahitliklere/ifadelere dayanan Mavi Kitap, Ermeni soykırımı iddialarını savunanların iddialarını mesnetsiz kaynaklara dayandırdıklarının bir göstergesidir.

Anahtar Kelimeler: Mavi Kitap, İngiliz propagandası, Misyonerler, Ermeniler, Osmanlı Yönetimi.

Abstract: One of the sources used by those who accuse Turkey for the Armenian genocide is the English Blue Book which was prepared in 1916 by the English Government War Propaganda Office in order to form a public opinion against German and Ottoman Empires. The book contains some materials about the Armenian relocation in the Ottoman Empire put into practice in 1915. It consists mainly in missionary sayings and some press news which are second or third degree testimonies value.

Key Words: The Blue Book, English propaganda, Missionaries, Armenians, Ottoman Administration.

Giriş

Ermeni Meselesi, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı Devleti'nin siyasi gündeminde bir sorun olarak ortaya çıkmış, zamanla Batı diplomasisinin de bir malzemesi haline gelerek uluslararası bir boyut kazanmıştır. Özellikle 1915 yılında gerçekleştirilen tehcir olayı sonuçları itibarıyla hala tartışılmakta ve uluslararası arenada sözde soykırım tartışmaları çerçevesinde Türkiye Cumhuriyeti'nin önüne siyasi bir engel olarak çıkmaktadır. Peki, sözde Ermeni soykırımını savunanların temel dayanakları nelerdir? Bunlar; Alman Papaz Lepsius ve eserleri, James Bryce ve İngiliz Mavi Kitap'ı, Aram

Andonyan'ın bir Osmanlı görevlisine attığı anılar ile Amerika'nın o dönemki İstanbul Büyükelçisi Henry Morgenthau'nun anılarıdır. Bu dört kaynak sözde soykırımı savunanların vazgeçemedikleri başvuru kaynaklarıdır. Bizim burada irdelemeye çalışacağımız konu, Ermeni Meselesi'nde sözde soykırımı savunanlarca temel kaynak olarak itibar edilen bu dört kaynaktan İngiliz Mavi Kitap'ının kritiği olacaktır. Bu kitap, Ermeni Meselesi'yle ilgili yazılmış olan eserlerin çoğunun dayanak noktasını teşkil etmekte ve hâlâ güncelliğini korumaktadır. I. Dünya Savaşı sırasında İngiliz Propaganda Ofisi tarafından James Bryce ve Arnold Toynbee'ye hazırlanan bu kitap Türkleri, Ermeni tehcirinin yaşandığı dönemdeki olaylar konusunda adeta mahkûm etmektedir.

I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ne Yönelik İngiliz Propagandası

Mavi Kitap'la ilgili mülahazalara geçmeden önce İngilizlerin I. Cihan Harbi'ndeki propaganda faaliyetlerine değinmek yerinde olur. İngilizler için savaş dönemindeki propaganda faaliyetleri, İttifak devletlerini dünya kamuoyu önünde haksız göstermenin bir aracı olarak kullanılmıştır. İngilizler bu maksatla 1914'te başkanlığını C. F. Mastermann'ın yaptığı, Savaş Propaganda Ofisi'ni Wellington House'da kurdular. Bu propaganda evinin amaçları; Düşmanı dünya kamuoyu önünde kötü göstermek ve ABD'yi hem kamuoyu bakımından hem de savaş gücü bakımından İngiltere'nin yanına çekmekti.¹ Propaganda evinin Osmanlı'ya yönelik amaçları da vardı. İngilizler, müttefiki Fransa ve Rusya ile Orta Doğu'nun savaş sonrasında kendi aralarında paylaşılması için anlaşmışlardı. Bu arada dünyayı Osmanlı yönetiminin bir felaket olduğuna ve Türklerin egemenliklerindeki topraklarda zalim birer tiran olarak hüküm sürdüklerine inandırmak, bu topraklarda Avrupa kolonileşmesini (paylaşımını) daha da kolaylaştıracaktı. Amerika'da dikkatleri çeken bir diğer sorun da Rusların Yahudi düşmanlığıydı. İngilizler, Rusların bu yönünün müttefikler ve Amerika arasındaki iyi ilişkileri bozacağından korkuyordu. Rusya'nın Yahudi düşmanlığına karşı yapılabilecek bir şey yoktu. Bunun yerine manşetlerde Ruslarınkinden çok daha korkunç bir canavarı yaratmayı planladılar ve bu canavar da Osmanlı oldu.² İngilizlerin bütün bu amaçlarını yerine getirebilmeleri için dünya kamuoyunu etkileyebilecek bir bahane bulmaları gerekiyordu. Bu bahane de Ermeniler oldu. Propaganda aracı olarak Ermenilerin seçilmesi sadece Osmanlıların 1915'te Ermenileri tehcire tabi tutması değildi. Bilindiği gibi Ermeniler, XIX. Yüzyılın ortalarından itibaren uluslararası gündemde yer edinmişlerdi. Gerek itilaf devletlerinin çıkarları, gerek misyoner faaliyetleri ve gerekse Avrupa basını tarafından Türkler karşısında zulme uğramış olarak tanıtılan Ermeniler, dünya kamuoyunda sempati ile yaklaşılacak bir topluluk olarak kabul görmeye başlamışlardı. İngilizler açısından doğal olarak Ermenilerin bu yönünün kullanılması propaganda için daha etkili olurdu.

1 Justin McCarthy, "İngiliz Propagandası, Wellington Evi ve Türkler", Türkler, Cilt XIII, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 469-470; Justin McCarthy, "I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu", Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu, Ed: Hasan Celal Güzel, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2000, ss. 15-17; Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Lefkoşa: Rüstem Yayınları, 2001, s. 69; Servet Avşar, *Birinci Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası*, Ankara: Kim Yayınları, 2004, ss. 36-49.

2 Justin McCarthy, "I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu", s. 18; Türkkaya Ataöv, *Mavi Kitaba Yanıt*, İstanbul: İleri Yayınları, 2006, s. 51.

İngiliz Hükümeti, propaganda ofisinde Osmanlı topraklarında yapılacak faaliyetlerin sorumluluğunu Arnold J. Toynbee'ye vermiştir. Toynbee'nin sorumluluk alanları Osmanlı İmparatorluğu, Mezopotamya, Arabistan ve Mısır'dır.³ İngilizler bu bölgelerde Türklere yönelik propaganda faaliyetlerinde; Türklerin yönettikleri yerleri harabeye çevirdiği, kendi inançları dışındakilerden nefret ettikleri, Hıristiyanlara insanlık dışı muamelelerde buldukları temalarını işlemişlerdir.⁴ Propaganda araçları vasıtasıyla dünya gündeminde devamlı bu konuların işlenmesi İngilizlerin, Osmanlı üzerindeki emellerini meşrulaştırmasının zeminini oluşturmuştur. Bu maksatla yayınlanan broşür, kitap, dergi yayınlarının sayısının milyonlarca⁵ olduğu göz önünde bulundurulursa, Osmanlı'nın gerçekten de geniş kapsamlı menfi bir propagandanın kurbanı olduğunu söyleyebiliriz.

Wellington Evi'nin propaganda yayınlarının en ünlülerinden birisi James Bryce ve Arnold Toynbee'nin hazırladığı Mavi Kitap'tır. Bryce'in bu iş için seçilmesinin en önemli sebebi, Amerikan kamuoyundaki saygınlığı ve Türkler aleyhine olan düşünceleridir.⁶ Şüphesiz ki Türkler hakkında olumsuz düşüncelere sahip birisinin propaganda kitabı yazmak için seçilmesi İngilizler açısından uygun bir davranıştır. Görünüşte Lord Bryce'a ait olan propaganda eserinin içeriği, Türklerin Ermenilere yaptığı sözde mezalimlerin şahitlerinin ifadelerinden oluşmaktadır. Oldukça hacimli olan bu eser, 150 adet sözde katliam belgelerinden oluşmaktadır.

James Bryce-Arnold J. Toynbee işbirliğiyle hazırlanan Mavi Kitap, güvenilir olmayan kaynaklardan toplanmış ve anonim raporlara göre hazırlanmıştır.⁷ Bu kitabın içindeki bütün referanslar, Tiflis'te yayımlanan Horizon, Marsilya'da yayınlanan Armenia, Londra'da yayınlanan Ararat ve New York'ta yayımlanan Gotehmag isimli Ermeni gazeteleri ile misyonerlerden aldıkları bilgileri nakleden Amerika'daki Ermeni Mezalimi Komitesi'dir. Ayrıca bu kitaptaki bir tehcir haritasında, tehciye tabi tutulmayan İstanbul ve İzmir Ermenilerinin de göç ettirildiği belirtilmiştir.⁸ Hâlbuki Osmanlı Devleti, başta İstanbul olmak üzere birçok batı bölgesini tehcir kapsamı dışında tutmuştur.

James Bryce'in Önsözü

İlk baskısı 1916 yılında yapılan ve Ermenilerin zulme uğramışlığını kullanarak Amerikan kamuoyunu İngilizler lehine çevirmeyi amaçlayan Mavi Kitap, içerdiği kaynaklar açısından ilmi tarihçiliğin kıstasları itibarıyla ikinci elden kaynaklar

3 Hikmet Özdemir, *Arnold Toynbee'nin Ermeni Sorununa Bakışı*, TÜBA Akademik Forumu, No: 34, Ankara: Reform Matbaacılık, 2005, s. 31.

4 Justin McCarthy, "İngiliz Propagandası, Wellington Evi ve Türkler", 472; Justin McCarthy, "I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu", ss. 19-21.

5 Justin McCarthy, "I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu", s. 16; Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 68.

6 Justin McCarthy, "I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu", s. 22; Ahmed Rüstem Bey, *Cihan Harbi ve Türk-Ermeni Meselesi*, Çev: Cengiz Aydın, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2001, ss. 102-103.

7 Justin McCarthy, "I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu", s. 23.

8 Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 71; Ahmed Akgündüz, Said Öztürk ve Recep Kara, *Sorularla Ermeni Meselesi*, İstanbul: OSAV Yayınları, 2008, ss. 210-211.

niteliğine sahiptir. Buna karşın sözde soykırımı savunanlar tarafından Mavi Kitap'ta kullanılan misyonerlerin anlatıları, çeşitli gazetelerde yayımlanan yazılar ve isimsiz mektuplar ısrarla birinci elden belgeler olarak değerlendirilmekte ve dünya kamuoyuna sunulmaktadır.

James Bryce'in Mavi Kitap'a yazdığı önsözde⁹ belirttiği gibi, Mavi Kitap'taki anlatıların sahiplerinin çoğunun isimleri 1916'daki ilk baskıda yer almamıştır. Bu durumu James Bryce, kaynak kişilerin, Osmanlı yetkilileri tarafından öldürülme ihtimaline karşı can güvenliği açısından gizli tutulduğu şeklinde açıklamaktadır.¹⁰ Can güvenliği kaygısı Bryce'a göre Osmanlı topraklarında olmayan tanıklar için bile geçerlidir. Aynı kanaatte olan Arnold Toynbee de şahitlerin hatta şahitlerin gönderdiği mektuplardaki ismi geçen şahısların ve yer isimlerinin çıkartılmasının can güvenliği açısından zorunluluk olduğunu belirtmiştir.¹¹ Çelişkili olan nokta ilk baskıda yani 1916 yılında yayımlanan nüshada gizlenen tanıkların isim listesi anlaşılan o ki, kitabın inandırıcılığı artsın düşüncesiyle aynı yıl yayımlanmıştır. Aynı yıl içinde ne değişmiştir de ismi gizlenen şahısların can güvenliği gerekçesi ortadan kalkmıştır? Böylece yukarıda belirtilen *can güvenliği* savı inandırıcılığını yitirmiştir.

James Bryce'in dikkat çektiği hususlardan birisi, Ermeni tehciri ve Ermeni olayları ile ilgili haberlerin, bilgi ve belgelerin Osmanlı Devleti tarafından sıkı bir sansüre tabi tutulduğu iddiasıdır.¹² Dolayısıyla Mavi Kitap'ta kullanılan kaynaklar bu sıkı sansürden kurtulabilen kaynaklardır. Bundan dolayı gerçekliği/inandırıcılığı tartışılmaz kaynaklardır. I. Dünya Savaşı ortamında birçok cephede aynı anda mücadele vermek zorunda kalan ve müttefiklerinden de gerektiği gibi destek alamayan Osmanlı Devleti yöneticilerinin yaşadıkları zorluklarla mücadele ederken bir de bu sansür işiyle uğraşmaları pek inandırıcı değil. Ayrıca sansürleme olayının Osmanlı hükümetince 1915 yılının ilk dönemlerinde uygulanabildiğinin ve raporların bundan sonraki süreçte arttığının belirtilmesi James Bryce'in açmazlarından birisini oluşturmaktadır.

James Bryce'a göre Mavi Kitap'ta yer alan kaynakların büyük bir bölümü tarafsızdır. Tarafli olabilecek birkaç kaynak vardır onlar da tarafsız kaynakların gerçekleriyle uyum içindedir.¹³ Bu hükümden anlaşılan, James Bryce'a göre herhangi bir kaynağın Ermeni olayları hakkındaki gelişmeleri aktarmada tarafsız olması için Hıristiyan Misyoneri olması yeterlidir. Çünkü Mavi Kitap'taki hikâyelerin çoğu bu misyonerler tarafından yazılmıştır. Bryce'in güvenilirlik/tarafsızlık ölçütü olarak nitelediği misyonerlerin tarafsızlık kimliklerinin ölçütü nedir? James Bryce'a göre Mavi Kitap'taki tanıkların kişilikleri ve mevkileri onlara güven duymak için yeterlidir. Ayrıca tanıkların olayları uydurması ve çarpıtması için akla uygun hiçbir gerekçeleri yoktur. "*Çünkü bu kişiler, ya ulusal,*

9 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, Çev: Ahmet Güner, İstanbul: Pencere Yayınları, 2005, ss. 111-120.

10 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, s. 112.

11 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, ss. 133-136.

12 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, s. 105.

13 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, s. 112.

maddi ya da şahsi hiçbir çıkarı olmayan tarafsız ülkelerin ya da Almanya'nın vatandaşlarıdır."¹⁴ Buradaki tarafsız ülkenin vatandaşlarından kastedilen yine misyonerlerdir. Bu misyonerlerin çoğu Amerikan Protestan misyoneridir ve tarafsız olmaları beklenemez. Çünkü bu misyonerler Osmanlı topraklarına ayak bastıkları andan itibaren azınlıklar arasında Protestanlık propagandasının yanı sıra milliyetçilik fikirlerini yayma, Osmanlı yönetimine karşı özellikle Ermenileri isyana teşvik etme gibi faaliyetlerde bulunmuşlardır.¹⁵ Ayrıca çıkarı olmayan tarafsız ülke olarak nitelenen ABD, bir yıl sonra İngiltere lehine savaşa girerek ne kadar tarafsız olduğunu göstermiş ve Bryce'ın tarafsız ülke savını çürütmüştür.

James Bryce, Mavi Kitap'a yazdığı 10 sayfalık önsözün büyük bir kısmında belge olarak nitelendirdiği kaynakların güvenilirliğini kanıtlamaya çalışmıştır. Bryce'ın aşağıya aldığımız ifadeleri, Mavi Kitap'ta toplanan anlatıların gerçek belge niteliğine sahip olduğunu okuyucuların zihnine ısrarla yerleştirmeyi amaç edindiğini göstermektedir:

"Bu delillerin tamamına yakını ilk el şahitlerden gelmektedir."¹⁶

"Temel gerçekler, birbirinden farklı ve bağımsız kaynaklardan gelen kanıtlara dayanır."¹⁷

"En hayret verici ve korkunç ifadelerin çok sayıda güvenilir, tarafsız tanıktan geldiğini özellikle belirtmek gerekir."¹⁸

"Belki de en korkuncu konvoylarla birlikte yürümeye zorlanan ve bebeklerini yollarda doğurmak zorunda kalan hamile kadınların çektiği acıydı. İkinci el Alman kaynağı olan 12 numaralı belge bu vakalardan bahseder."¹⁹

"Birbirinden bağımsız kanıtların her biri diğer kanıtları destekler niteliktedir."²⁰

"...burada yayınlanan belgelerin hemen hemen hepsi en iyi tarihi kanıtlardır."²¹

14 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, ss. 112-113.

15 Hüseyin Nazım Paşa, *Hatıralarım -Ermeni Olaylarının İcyüzü-*, Haz: Tahsin Yıldırım, İstanbul: Selis Kitaplar, 2003, ss. 127-128; Gürsoy Şahin, "Türk-Ermeni İlişkilerinin Bozulmasında Amerikalı Misyonerlerin Rollerine Üzerine Bir İnceleme", Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt VII, Sayı: 1/2005, ss. 175-196; Gülbadi Alan, "Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni İsyancıları ve Amerikan Board Misyonerleri 1875-1918", Ermeni Araştırmaları II. Uluslararası Kongresi, 29-30 Mayıs 2004, Cilt I, Ankara: ASAM Yayınları, 2007, ss. 505-522; Dilşen İnce Erdoğan, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni İsyancılarının Çıkmasındaki Etkileri", IV. Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu 16-17 Ekim 2003 Elazığ, Ed: Orhan Kılıç ve Mehmet Çevik, Elazığ: Fırat Üniversitesi Yayınları, 2004, ss. 293-306.

16 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, s. 113.

17 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, s. 113.

18 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, s. 116.

19 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, s. 117.

20 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, s. 118.

21 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, s. 118.

“...farklı gözlemciler tarafından anlatılan olaylar uyum içindedir, belli başlı gerçekler hep tekrarlanır.”²²

Önsözün başka bir yerinde bu derlemenin tarihsel araştırmanın ruhuna uygun olduğundan bahseden ve bilimselliğe vurgu yapan Bryce’in, en çarpıcı ve etkileyici gerçekleri ikinci el kaynaklara dayandırması bir çelişkidir. Ayrıca zikredilen bu ifadeler misyoner anlatılarının, bazı gazete haberlerinin ve bir kısım önde gelen Ermenilerin mektup ve sözde şahitliklerinin belge olarak nitelenip, inandırıcılığının devamlı olarak vurgulanması, kitabın gerçekleri açıklamaktan daha başka amaçlarla hazırlandığını ortaya koymaktadır.

James Bryce, Mavi Kitap’a yazdığı önsözde kitabın yazılış amaçları hakkında küçük bir ayrıntı aktarmaktadır. James Bryce’a göre *Kesinleşmiş gerçeklerin kayda geçirilmesi, yalnız gelecekteki tarihçiler için değil, olaylar hafızalarda hâlâ tazeyken savaştan ülkelerinin kamuoylarını -sanırım buna tarafsız ülke halklarını da ekleyebilirim- savaştan sonra Ortadoğu’da zorunlu hale gelecek siyasi bir çözüm için yol gösterici olması amacıyla, Küçük Asya ve Ermenistan’da olanlar hakkında bilgilendirmek için de gereklidir.*²³ Bryce’in burada kastettiği hususlardan birisi muhtemel bir Osmanlı yenilgisi sonucunda Anadolu topraklarının ne şekilde paylaşılacağı konusunda bir dayanak noktası oluşturmaktır. Ayrıca tarafsız ülkelerin kamuoylarını vurgulaması ise ABD kamuoyu ve siyasilerinin dikkatini Ön Asya ve Ortadoğu’ya çekmek istemesinden kaynaklanmaktadır. Bryce’in bu kaygıları Mavi Kitap’ın, gerçekleri belirtmekten ziyade çeşitli ülke kamuoylarını İngiltere lehine çevirmek ve olası siyasi gelişmelere İngiliz çıkarları doğrultusunda rehberlik etmektir.

Arnold J. Toynbee’nin Önsözü

Editör olarak Mavi Kitap’a önsöz yazan Arnold J. Toynbee, yukarıda irdelemeye çalıştığımız James Bryce ile aynı paralelde cümleler sarf etmiş ve kitabın inandırıcılığını kanıtlamak adına kendince tahliller yapmıştır. Toynbee’ye göre Mavi Kitap’taki belgeler aşağıdaki niteliklere sahiptir:

- a- Bazı şahitler Ortadoğu’nun yerli halklarından olan Ermeniler ve Nasturilerdir.
- b- Tanıkların büyük çoğunluğu Osmanlı İmparatorluğu’nda ya da İran’ın Azerbaycan vilayetinde ikamet eden yabancılardır.
- c- Yabancı tanıkların tamamına yakını Avrupalı ve Amerikalı *tarafsız ülke* vatandaşlarıdır. Burada kastedilenler misyonerlerdir ve Toynbee’ye göre bu misyonerlere *tam bir güven göstermemek için hiçbir neden yoktur.*²⁴ Çünkü bunlar Hıristiyan’dır.

22 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, ss. 118-119.

23 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, s. 106, 111.

24 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, s. 132.

d- Tanıkların az bir bölümü ise Türkiye'nin müttefiki olan ülkelerin vatandaşlarıdır. Toynbee'ye göre en önemli tanıklar bu son maddede belirtilenlerdir.

Toynbee'ye göre yukarıda belirtilen tanıkların aktardıkları bilgilerle oluşan Mavi Kitap'ın belgeleri güvenilir ve gerçeği yansıtmaktadır. Toynbee konuyla ilgili düşüncesini şu ifadelerle belirtir: "Editör, burada yayımlanan belgelerin doğruluğundan emindir. Hiç şüphesiz yanlışlar vardır, fakat Editör bunların arkasında kötü niyet olmadığına ve bu yanlışların asıl gerçeği değiştirmeyecek detaylarla ilgili olduğuna kanidir."²⁵ Daha sonraki dönemlerde hatırı sayılır bir tarihçi olarak ün salacak olan Arnold J. Toynbee'nin çeşitli insanların anlatılarına dayanan ve belge olarak nitelendirilen ancak tarihsel literatürde ikinci el kaynak olarak değerlendirilen kaynaklar hakkında kesin cümleler kullanması pek gerçekçi görünmemektedir. Toynbee kendisiyle çelişmesine rağmen bu cümleleri eserin inandırıcılığını arttırmak için kullanmıştır. Bunun yanı sıra birinci cümlede belgelerin doğruluğundan emin olduğunu belirtmesine rağmen hemen takip eden cümlede *hiç şüphesiz yanlışlar vardır* demesi apaçık bir çelişkidir. Ayrıca bu belgelerin bazısında yanlışların olduğunu kabul eden Toynbee'nin bu yanlışlıkların arkasında kötü bir niyet olmadığına kanaat getirmesi tuhaf bir mantığa sığınma olarak değerlendirilmelidir.

Toynbee'nin yukarıda belirttiğimiz kaynaklarıyla ilgili olarak değerlendirme yapmak gerekirse, I. Dünya Savaşı boyunca Osmanlı Devleti'ne karşı İtilaf devletlerini destekleyen Ermenilerin ve Nasturilerin şahitliklerinin tarafsız olduğu kanısında olmak gerçekçi bir yaklaşım değildir. Mavi Kitap'ın içeriğinin büyük kısmını oluşturan misyonerlerin tarafsız olduğunu düşünmek/söylemek de gerçeklerle bağdaşmaz. Misyonerlerin Osmanlı topraklarında azınlıklara yönelik yaptıkları zararlı faaliyetler ve bunların Osmanlı hakkındaki düşünceleri/eylemleri tarafsızlıklarına gölge düşürmüştür. Toynbee'nin en önemli tanıklar olarak nitelendirdiği Alman kaynaklarının temelinde yine misyonerler yer almaktadır. Toynbee'ye göre bu tanıkların *Ermeniler lehinde, Türklerin karşısında yanlı bir tutum izlemiş olması beklenemez*.²⁶ Ermeni Meselesi ile ilgilenen Alman misyonerlerden en önde geleni Papaz Lepsius'tur. Papaz Lepsius'un Ermeni olaylarına ilgi duymaya başlaması 1890'lı yıllara dayanmaktadır. Bilindiği üzere bu yıllarda Osmanlı topraklarında Ermeni isyanları en sıcak günlerini yaşamaktadır ve dış basında olayların yansımaları Türkler aleyhinedir. Bu yıllarda Ermenilere yardım etmek amacıyla vakıf kuran Papaz Lepsius, Avrupa kamuoyunda, sık sık Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin zulme uğradığını çeşitli broşürlerle dile getirmiştir.²⁷ Lepsius'un amacı bellidir; Türkler aleyhine propaganda yapmak, Ermeni ihtilal çetelerine maddi ve manevi yardım sağlamak, onların isyanlarının meşruluk zeminini oluşturmak ve Batı kamuoyunda Ermenilere karşı var olan sempatiyi pekiştirmek. Bir ara Türkiye'ye de gelen Lepsius, Ermeni olaylarıyla ilgili düşüncelerini yayınladığı eserlerden birinde şöyle dile getirmektedir: "*Ölümler, kazığa vurulanlar, kızartılanlar, kilisede*

25 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, s. 131.

26 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, s. 131.

27 Ramazan Çalık, *Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamid Dönemi'nde Ermeni Olayları*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000, ss. 165-166; Mustafa Çolak, "*Kaynak Kritiği ve Tehcir Olayında Belge Tahriyatı: Johannes Lepsius Örneği*", Belleten Dergisi, Cilt: LXVI, Sayı: 247, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002, ss. 971-973.

yakılanlar, asılanlar, gömülenler var hem de binlerce."²⁸ Zikredilen bu ifadenin, Türklere karşı olan/oluşturulan nefret duygusunun, Batı zihninde had safhaya çıkmasına yardımcı olduğu şüphesizdir. Ayrıca '*Kızartılanlar*' ve '*Kilisede yakılanlar*' gibi ifadeler de insanları galeyana getirmenin en kestirme ve en etkili yolu olarak karşımıza çıkıyor.

I. Cihan Harbi esnasında Ermeni sempatanlığına devam eden Lepsius, 1915'teki tehcir olayları hakkında ***Almanya ve Ermenistan 1914-1918: Toplu Diplomatik Belgeler*** adlı bir eser yazmıştır. Lepsius bu eserinde, Ermeniler lehine olan belgeleri kullandığı gibi bazı belgelerde de tahrifat yapmıştır. Bu tahrifatla ilgili bir çalışma yapan tarihçi Mustafa Çolak üzerinde oynama yapılan belgeleri orijinalleriyle birlikte yayımlamıştır. Bu tahrifatlardan birini ve kanaatimce en dikkat çekenini burada aktarmak faydalı olacaktır. Lepsius, eserinin 100. sayfasının sonunda aslı "***Hâlbuki (tehcirin) başka yerlerde ucuz atlatılmadığı, (buralardaki) izlerden anlaşılmaktadır***" bu şekilde olması gereken cümleye "***Ermenilerin kökünü kazımak***"²⁹ tabirini eklemiştir. Asıl cümlelerin ifade ettiği anlam ile eklenen kelimelerin ifade ettiği anlam arasında çok büyük çelişki ve anlam kayması göze çarpmaktadır. Gerçekte tehcir zorlukları anlatılmak istenirken birden bire Lepsius'un maharetiyle cümle, Türk hükümetinin Ermenilerin kökünü kazımak için tehcir kanununu uyguladığı anlamını ifade eder hale gelmiştir. Bu şekildeki tahrifatlar birçok belgede tekrarlanmıştır. Lepsius örneğinde görüldüğü gibi Mavi Kitap'ın en önemli tanıkları olan Alman misyonerlerinin tarafsız ve güvenilir olduğunu belirtmek gerçeklerle bağdaşmayan bir husustur. Özellikle de Papaz Lepsius'un çizgisinde olan Alman misyonerlerin tarafsızlığından bahsetmek mümkün değildir.

Toynbee'nin önsözünde belgelerin güvenilirliği konusunda belirttiği bir hususa değinmek yerinde olacaktır. Toynbee kendisine gönderilen ve Mavi Kitap'a eklenen belgelerin doğruluğundan o kadar emindir ki, bazı belgelerin kendisine ulaştığında tamamen isimsiz olması, ilk kaynağının bilinmemesi önemli değildir. Önemli olan bu tip belgelerin diğer belgelerin anlattıkları bilgiler doğrultusunda ifadeler içermesidir. Mavi Kitap'taki 150 belgenin 22 tanesi bu şekildedir.³⁰ Toynbee yazarı olmayan bu belgeleri Mavi Kitap'a eklemekten çekinmemiştir. Çünkü Toynbee "bu belgelerin doğruluğundan, diğer belgelerin doğruluğundan emin olduğu kadar emindir."³¹ Ayrıca bu 22 belgenin "en az 11 tanesinin Amerika'nın Ermenistan ve Suriye'ye Yardım Komitesi, tarafsız bir ülkenin yüksek mevkideki vatandaşları, iyi niyetinden şüphe edilmeyen centilmenler tarafından kendisine ulaştırılmış olması"³² Toynbee'ye belgeleri yayınlaması için gerekli dürüstlüğü ve güvenilirliği! sağlamıştır.

28 Ramazan Çalık, *Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamid Dönemi'nde Ermeni Olayları*, s. 168.

29 Mustafa Çolak, "*Kaynak Kritiği ve Tehcir Olayında Belge Tahrifatı -Johannes Lepsius Örneği-*", s. 980.

30 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, s. 136-137.

31 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, s. 137.

32 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, s. 137.

Mavi Kitap'la İlgili Arnold J. Tonbee'nin Hatıralarındaki Gerçekler

Toynbee, 1967 yılında, yaşamını etkileyen şahıslarla ilgili yazdığı hatıralarında James Bryce'a yer vermiştir. Tabii olarak beraber hazırlamış oldukları Mavi Kitap'a ilişkin değerlendirmeler bu hatıralarda kendine yer bulmuştur. Toynbee hatıralarında Mavi Kitap'la ilgili İngiliz hükümetinin politikasından habersiz olduklarını belirtir. Konuyla ilgili düşünceleri şu şekildedir: "O tarihlerde İngiltere Krallığı Hükümeti'nin bu faaliyetinin arkasında yatan politikardan habersizdim. Sanırım Lord Bryce da öyleydi. Belkide bu bir şanstı. Çünkü eğer gözlerimiz açılsaydı sanırım ne Lord Bryce ne de ben, İngiltere Krallığı Hükümeti'nin yüklediği bu işi yapardık."³³ Toynbee hem kendi adına hem de Bryce adına İngiliz Hükümeti'nin siyasi amaçlarından habersiz olduklarını belirtmekte, eğer haberdar olsalardı Mavi Kitap'ı yazmayacaklarını itiraf etmektedir.

Toynbee, Mavi Kitap'ın yazılış amaçlarını ancak kitap basıldıktan sonra anlamaya başlamıştır. Her şey Rusların, Polonya-Litvanya Bölgesindeki Yahudilere barbarca davranması ile başlamıştır.³⁴ Asıl mesele İngiliz Hükümetinin, Amerika'da siyasi ve ekonomik güç sahibi olan Yahudilerin dikkatlerini Rusların Polonyalı Yahudilere yaptıkları muamelelerden uzak tutarak Amerikan desteğinden mahrum olmamak çabasıdır. İngilizlere karşı Amerikan desteğini kazanmak isteyen Almanlar, zaman kaybetmeden aralarında bir Yahudi'nin de bulunduğu 30 kadar Amerikalı gazeteciyi Rusların Yahudileri katlettiği bölgelere getirdi. Amerikalı gazetecilerin yansıttığı haberler dehşet vericiydi. Bu haberlerden bazı kesitler Londra'ya ulaştığında, Majestelerinin Hükümeti ciddi şekilde durumdan rahatsız olmuştu.³⁵

Toynbee, Almanların İngilizlere karşı harekete geçmesi üzerine İngilizlerin izlediği politikayı şöyle tarif eder: "Majestelerinin Hükümeti Whitehall'da hemen harekete geçilmesi gerektiğini fark etmişti. Düşmanın kendisine sunduğu propaganda silahını Majestelerinin Hükümeti tam zamanında ele geçirdi. Ruslar, toplumları içerisinde yaşayan Yahudilere karşı barbarlıklar yapmaya başladığı anda Türkler de Ermenileri karşılarına almaya başlamışlardı. Rus barbarlığı İngiltere ve Fransa'nın aleyhine olduysa Türklerin yaptıkları da Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın aleyhine olmamış mıydı? Majestelerinin Hükümeti'nin Lord Bryce'dan Türklerin Ermenilere yaptıklarıyla ilgili kitap çıkartmasını istemesinin arkasında yatan sebep Whitehall'da izlenmiş olan bu mantıktı."³⁶ Toynbee'ye göre İngilizler tarafından Mavi Kitap'ın hazırlanmasının sebebi Almanların İngiliz karşıtı propagandalarına aynı silahla yani propagandayla karşılık vermektir. Bu propagandanın malzemesi ise Osmanlı Hükümeti'nin Ermenilere yönelik uygulamaya koyduğu tehcir kararıdır. Toynbee burada Almanların propagandasına karşı İngilizlerin, Ermenileri propaganda malzemesi olarak kullandığını açıkça belirtmektedir. Tabii olarak bu propagandadan beklenen sonuç ise Amerikan siyasi gücü ve kamuoyunun İngilizler lehine harekete geçmesini sağlamaktır.³⁷

33 Arnold J. Toynbee, *Hatıralar: Tanıdıklarım*, Çev: Deniz Öktem, İstanbul: Klasik Yayınları, 2005, s. 175.

34 Arnold J. Toynbee, *Hatıralar: Tanıdıklarım*, s. 176.

35 Arnold J. Toynbee, *Hatıralar: Tanıdıklarım*, ss. 176-177.

36 Arnold J. Toynbee, *Hatıralar: Tanıdıklarım*, ss. 177-178.

37 Hikmet Özdemir, *Arnold Toynbee'nin Ermeni Sorununa Bakışı*, ss. 31-32.

Daha sonraki süreçte İngiliz Hükümeti'nin Ermenileri propaganda aracı olarak kullanmasının, Amerika'daki Yahudileri etkilemek ve İtilaf Devletlerine karşı dünya kamuoyunda oluşan kızgınlığı hafifletmek adına bir fiyaskoya dönüştüğünü belirten Toynbee, bu durumu önceden tahmin edememenin tecrübesizlik olduğunu itiraf etmiştir.³⁸

Mavi Kitap'la oluşturulmak istenen propagandanın başarısızlığına vurgu yaparak Majestelerinin Hükümeti'nin hayal kırıklığına uğradığını belirten Toynbee, daha sonra İngiliz Hükümeti'nin Yahudilerle ilgili sorunu çözmek için, Ermenilerin durumu açısından değil de Yahudilerin durumuna bakarak bir çözüm bulmaları gerektiği kararına vardıklarını belirtmektedir. Çözüm yolu ise Yahudilerin Filistin'e yerleşmesine olanak sağlayacak olan Balfour Deklarasyonu'nun ilan edilmesi olmuştur.³⁹ Böylece Amerikalı Yahudilerin desteğine mazhar olan dolayısıyla da Amerikan Hükümeti'nin desteğini Alan İngiltere, savaşta Almanlar karşısında avantajlı bir konuma geçmiştir.

Toynbee'nin hatıralarında Mavi Kitap'ın hazırlanması için İngiliz Propaganda Ofisi tarafından James Bryce'in niçin seçildiği hakkında ilginç tespitler bulunmaktadır. James Bryce'in İngiliz Hükümeti'nin siyasi amaçlarından haberi olsaydı Mavi Kitap'ı hazırlamayı reddederdi diyen Toynbee, kendisinin de aynı doğrultuda hareket edeceğini ima ederek şöyle devam etmektedir: "Dürüstlüğüyle tanınan bir insandı. Amerikan kaynaklarına ulaşabiliyordu ve Amerika'da kendisine büyük bir saygı duyuluyordu. Ancak sanırım Majestelerinin Hükümeti için daha önemli olan özelliği dürüstlüğü idi. Eminim ki söz konusu kitabın yazılmasının gündeme geldiği dönemde bu işin arkasındaki politik güdünün farkına varmış olsaydım Lord Bryce'in dairesine doğru yürürken çok rahatsızlık hissedirdim."⁴⁰ Bu cümlelerden anlaşıldığı üzere İngilizlerin temel hedefi Amerikan siyasi gücünü kendi lehine çevirmektir. Bunun için hazırlanacak olan ve güya Ermenilere Osmanlı'nın kötü muamelelerini Amerikan kamuoyuna inandırıcı bir şekilde aktaracak olan şahsın Amerika'da dürüstlüğü ile tanınan, saygınlığı olan bir kişi olması gerekiyordu. Bu şahıs Amerika'da daha önceki yıllarda Washington Büyükelçiliği yapmış olan ve Amerikan Tarihi ile ilgili önemli bir eseriyle tanınan James Bryce olmuştur.

Arnold J. Toynbee, hatıralarında 'Bazı Türk Dostlarım' başlığı altında Türkler hakkındaki düşüncelerini aktarmıştır. Burada da Mavi Kitap'tan söz etme gereği duyan Toynbee, şu değerlendirmeleri yapar: "Söz konusu kitabı oluşturan kanıtları bir araya toplayıp sıraya dizmek birkaç ay boyunca bütün mesaimi almıştı. Kitap basıldıktan sonra içeriğini aklımdan çıkartamadım. Olayların bazı yönleri bilgilendiriciydi. (...) Ermenilerin yerli Türk komşuları tarafından böylesi bir muameleye tabi tutulmadıkları açıkça ortadaydı. Bu komşular olayların büyük kısmını pasif bir şekilde izlemişlerdi. (Tabii ki bu da oldukça kötüydü). Birkaç olayda yerli Türklerin, Ermeni dostlarına yardım etmek üzere ellerinden geleni yaptıklarına dair kanıtlar da vardı. İstanbul Hükümeti'nin emirleriyle Ermeniler yurt dışına çıkartılmıştı. Aslında yerli insanlarla bağlantıları olmayan jandarmalar

38 Arnold J. Toynbee, *Hatıralar: Tanıdıklarım*, ss. 178-179.

39 Arnold J. Toynbee, *Hatıralar: Tanıdıklarım*, s. 179-180.

40 Arnold J. Toynbee, *Hatıralar: Tanıdıklarım*, s. 180.

ve askerler bu emirleri yerine getirmişlerdi.”⁴¹ Toynbee açık açık Müslüman ahalinin komşuları olan Ermenilere kötü muamele etmediklerini belirtmektedir. Tehcir uygulamasını Osmanlı Hükümeti'ne bağlı güvenlik güçlerinin yaptığını belirten Toynbee'nin Ermenilere karşı sadece sürgün olaylarının gerçekleştirildiğini aktarır, askerlerin katliam ya da kıyım yaptığını dair herhangi bir ifade kullanmaması sonraki zamanlarda olaylara tarafsız yaklaşıma çalıştığını göstermektedir.

Hatıralarında, Ermenilerin Osmanlı'ya karşı olan siyasi emellerine ve Ermeni tehciri ile ilgili düşüncelere yer veren Toynbee daha sonraki yıllarda, Mavi Kitap'ı hazırladığı döneme ait fikirlerinden sıyrıldığını hissettirmektedir: “Dikkat edilmesi gereken bir nokta vardır ki o da şudur: Üç kişinin kurduğu hükümetin Osmanlı'daki Ermenilere yaptığı muamelede öne sürdüğü sebepler kişisel değil, siyasi idi. Rusya ile Türkler arasında 1877-1878 yıllarında meydana gelen savaştan beri Osmanlı İmparatorluğu'nun kuzeydoğusunda yaşayan Ermeni toplumu siyasi ideallerinin peşine düşmüşlerdi. Anadolu'nun batısında yaşayan Yunanlılar gibi Ermeniler de bir gün Osmanlı İmparatorluğu'ndan kendilerine bir devlet kurabilecekleri ümidini taşımışlardı. Yunanlıların ve Ermenilerin siyasal amaçlarının meşruiyeti yoktu. Çünkü her iki grup da Türkler arasında azınlıktaydı. İstekleriyle Türk İmparatorluğu'nu bölmeyi amaçlıyorlardı. Yalnız bu amaçları, Türk halkına ciddi haksızlıklar yapılmadan gerçekleştirilemezdi. Ruslar, Kafkaslara saldırdıkları zaman Türkleri yenerek Türkiye'nin kuzeydoğusunu başarılı bir şekilde işgal etmişlerdi. Türkler de ondan sonra Birinci Dünya Savaşı'na katılmış ve böylelikle Ermeni sorunu ülkenin önemli bir problemi haline gelmişti. Türk yetkilileri yerli Ermeni toplumunun Rus istilacılar için 'beşinci kol' olarak çalışabileceğini keşfetmişlerdi. Bu nedenle de Ermenileri savaş bölgesinden çıkartma kararı aldılar. Bu da bir güvenlik önlemi olarak değerlendirilebilir. Benzer koşullar altında başka hükümetler benzer kararlar almışlardır.”⁴² Bu ifadeler bize Ermenilerin siyasi emellerini, Osmanlı'yı parçalamaya yönelik düşüncelerini, siyasi emellerinin meşruiyetinin olmadığını çünkü nüfus açısından azınlıkta olduklarını, bir Rus-Türk savaşında Ermenilerin Rusların saflarında yer alacaklarını/aldıklarını dolayısıyla tehcir kararının güvenlik açısından bir gereklilik olduğunu göstermektedir. Toynbee, daha sonraki yıllarda bir Ermeni bayanın Mavi Kitap'ın propaganda amaçlı olup olmadığını sorduğu mektubuna şöyle cevap vermiştir: “1 Mart tarihli mektubunuzu aldım. İngiliz Hükümetinin, Lord Bryce'tan resmi bir rapor (The Blue Book) oluşturmasını istemesindeki sebebin propaganda olduğu doğrudur.”⁴³ Toynbee, hatıralarında, Mavi Kitap'ın bir propaganda kitabı olduğunu dolaylı yollardan anlatırken bu mektubunda direkt olarak ifade etmekten çekinmemiştir.

Peki, Bryce ile birlikte Türkleri ağır bir şekilde itham eden Mavi Kitap'ı hazırlayan Arnold J. Toynbee ne olmuştur da bu düşüncelerinden sıyrılarak Mavi Kitap'ı eleştirmiş, bir anlamda Türklerin İngiliz kamuoyu karşısında savunusunu yapmıştır? Anadolu'nun Türklere layık olmadığını ve geldikleri yere geri gitmeleri

41 Arnold J. Toynbee, *Hatıralar: Tanıdıklarım*, s. 282; Ahmed Akgündüz, Said Öztürk ve Recep Kara, *Sorularla Ermeni Meselesi*, s. 212.

42 Arnold J. Toynbee, *Hatıralar: Tanıdıklarım*, s. 283; Ahmed Akgündüz, Said Öztürk ve Recep Kara, *Sorularla Ermeni Meselesi*, s. 214.

43 Hikmet Özdemir, *Arnold Toynbee'nin Ermeni Sorununa Bakışı*, s. 17.

gerektiğini düşünen mutaassıp bir Hıristiyan aile ortamında yetişen Toynbee, Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Türklerle tanışma fırsatı bulamamıştır. Dolayısıyla kendisine sunulan tek taraflı bilgilerle beslenmiştir. Toynbee'nin fikirlerinin değişmesine sebep olan süreç, I. Dünya Savaşı'ndan sonra İngiltere'de Ali Rıza Bey'den Türkçe öğrenmeye başlamasıyla gelişmiş ve Türkiye ziyaretiyle devam etmiştir. Toynbee, Türkiye'ye ilk geldiğinde Mavi Kitap'tan dolayı tepki de almıştır. Ancak Manchester Guardian'ın muhabiri olarak Türk-Yunan Savaşı'nı gözlemleyen Toynbee, Yalova'nın işgali sırasında Yunanlılar ve Ermenilerin birlikte Türk toplumunu katlettiğini gözlemlemiş ve bu gözlemlerini İngiliz kamuoyuna sunmuştur.⁴⁴ Bundan sonra Toynbee'nin Türkler hakkındaki fikirleri müspet olarak değişmeye başlamıştır.

Mavi Kitap'a Yönelik Eleştiriler

Mavi Kitap, yayımlandığı dönemden itibaren az da olsa Batılı bazı yazarlar tarafından eleştirilmiştir. Bunlardan birisi eserini 1917'de yazan Edgar Granville'dir. E. Granville, Ermeni meselesi ile ilgili yayımlanan kitapların o dönemde genellikle sorunun temeline inmediğini zikretmektedir. Mavi Kitap'la ilgili değerlendirmesinde ise bu eserin Ermeni meselesinin çözümüne herhangi bir katkı yapmadığının altını çizmektedir.⁴⁵ Mavi Kitap hakkında Georges de Maleville'nin tespitleri de aynı minval üzeredir. Maleville'ye göre Ermeni olaylarıyla ilgili Mavi Kitap'ın ortaya koyduğu tanıklık geniş bir incelemeye gerek kalmaksızın dışta tutulabilir.⁴⁶ Ermeni Meselesi'nde delillerin birçoğunun yalan olduğu konusunda J. McCarthy'nin bir makalesindeki değerlendirmesi de aynı doğrultudadır. "*Ermeni davası savunucularının tarihi olayları saptırmasını söylediklerinde değil, ama söylemediklerinde aramalıyız. Güvendikleri çoğu delilin yalan olduğunu, çünkü bütün bunların I. Dünya Savaşı sırasında İngiliz Propaganda Ofisi tarafından üretildiğini itiraf etmezler.*"⁴⁷ Bu yalan delillerden birisi de Bryce'in Toynbee ile birlikte hazırladığı Mavi Kitap'tır. Modern Türkiye tarihi ile ilgili önemli çalışmalarıyla tanınan İngiliz tarihçi Andrew Mango'ya göre tamamen propaganda maksatlı olan Mavi Kitap, tek taraflı hazırlanmıştır. Dolayısıyla 'tek taraflı olan bir şey önemli olamaz.'⁴⁸

Mavi Kitap'ta Yer Alan Genel Tanımlamalar ve Van Vilayeti ile İlgili Anlatıların Kritiği

İlk olarak değinmemiz gereken husus şudur ki, Mavi Kitap'ta aktarılan ve 150 adet olup, belge/rapor olarak nitelenen kaynakları biz anlatı/hikâye olarak adlandıracamız. Çünkü zikredilen kaynakların ortak özelliği ikinci, üçüncü şahısların ifadelerine, misyonerlerin gözlemlerine ve bazı gazete haberlerine dayanmaktadır. Bunları tarihin malzemesi olarak birincil kaynaklar sınıfında değerlendirmek mümkün değildir. Sözde belgelerin sunumuna başlarken 'Genel

44 Arnold J. Toynbee, *Hatıralar: Tanıdıklarım*, ss. 284-288.

45 Edgar Granville, *Çarlık Rusyasının Türkiye'deki Oyunları*, Çev: Orhan Arıman, Ankara: Yarı Yayınları, 1967, s. 51.

46 Georges de Maleville, *Sözde Ermeni Trajedisi*, Çev: Galip Üstün, İstanbul: Yılmaz Yayınları, 1991, s. 63.

47 Justin McCarthy, "*Bırakın Tarihçiler Karar Versin*", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2/2001, Ankara: ASAM Yayınları, 2001, ss. 122-123.

48 Enis Şahin, "*Bir Ermeni Propaganda Klasiği: Mavi Kitap (Blue Book)*", 2023 Aylık Dergi, Sayı: 48/2005, s. 18.

Tanımlamalar' adı altında bir kez daha belgelerin güvenilirliğine değinen editörler, ilk paragrafta "Bu kişilerin tanıklıkları ilk elden verilen ifadelerdir; ama her bir ifade o kişinin bulunduğu bölgeyle sınırlıdır."⁴⁹ derken kaynakların birinci derecede şahitliklerinden söz etmektedir. Ancak takip eden paragrafta ise "Elimizdeki çoğu delilin aksine, bu ön belgelerin büyük kısmı dolaylı yollardan edinilmiş bilgilere dayanır; fakat burada söylenen her şey doğrudan şahitler tarafından ayrıntılarıyla teyit edilmiştir. Bu teyit özellikle en şaşırtıcı ve en korkunç gerçekler için geçerlidir."⁵⁰ denilmektedir. İlk olarak belirtmemiz gereken husus şudur ki, 'en şaşırtıcı ve en korkunç gerçekler'in dolaylı yollardan edinilmiş bilgilere/duyumlara dayandırılması editörlerin ve Mavi Kitap'ın gerçekleri ne kadar yansıtabileceğini bize göstermektedir. Ayrıca dolaylı yoldan elde edilen bilgilerin güvenilirliğini anlatmaya çalışan editörlerin olayları birebir yaşayıp dolaylı kişilere aktardığı farz edilen şahıslar hakkında da "fakat burada söylenen her şey doğrudan şahitler tarafından ayrıntılarıyla teyit edilmiştir." diyerek bir bakıma olayların ve kişilerin gerçekliğini/doğruluğunu ispat etmeye çalışmaları bir çelişkidir. Burada editörler sözde olaylara ilk şahit olan kişiler ile sanki yüz yüze görüşmüş imajı vermektedirler. Hâlbuki zaten bu ifadelerin dolaylı şahıslar tarafından kendilerine ileildiğini kabul etmektedirler.

Mavi Kitap'taki birinci anlatıda Ermeniler için "...bazı önemli kasabalarda ve Van'da direniş gösteren, daha da ötesi Van'ı ele geçiren Ermenilerin olası yeni başarılar göstermesi durumunda hâsıl olmasından korkuluyor."⁵¹ denilerek asıl tehlikenin Ermenilerin kazanacağı olası başarılar olduğu vurgulanıyor. Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne karşı isyanından ve başarılarından bahsedilirken, anlatının devamında "Türkler Ermenilere karşı aldıkları dehşet verici tedbirlerin tek nedeni olarak bağımsız bir yönetim kurmak isteyen Ermenilerin bu ayaklanmasını gösteriyor."⁵² ifadesi kullanılmaktadır. Böylece Ermenilerin isyanları normal bir hareket olarak değerlendirilirken Osmanlı Devleti'nin bu isyanlara tedbir alması dehşet verici olarak değerlendirilmektedir. Bunların mantığına göre Ermenilerin isyan etmesi normal bir davranış iken Osmanlı'nın karşılık vermesi kötü bir harekettir. Birinci anlatının ihtiva ettiği çarpıtmalardan birisi "...İstanbul'a güçlükle ulaşmayı başaran raporlar Ermeni nüfusun hiçbir kesiminin bu uygulamadan muaf tutulmadığını daha yeni yeni gösteriyor."⁵³ şeklinde verilen bilgidir. Osmanlı belgelerini incelediğimiz zaman hasta ve a'ma Ermeni ailelerin, Katolik ve Protestan Ermenilerin, askerler ve ailelerinin, devlet memurlarının, tüccarların, Duyun-ı Umumiye görevlisi Ermenilerin, Ermeni mebus ve ailelerinin, yetim çocukların ve dul kadınların sevke tabi tutulmadıklarını görüyoruz.⁵⁴ Birinci anlatının devamında Bursa'da

49 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, s. 141.

50 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, s. 141.

51 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, s. 142.

52 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, s. 142.

53 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, ss. 142-143.

54 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler 1915-1920*, Haz: Heyet, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1995, s. 9-10, 52, 56, 70, 75, 76, 79, 80, 89; Davut Kılıç, "1915'te Sevk ve İskân Edilmeyen Ermeniler", Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi, Sayı: 38/2003, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2003, ss. 110-114.

polislerin Ermeni evlerinde arama yapması anlatılırken “Polisler, İstanbul’dan gönderilen sürgün listesinde adı olan Ermenilerin evlerine gece yarısı ani baskınlar yapmışlar. Erkeklerin hepsi o anda tutuklanmış. ...Bu aramalar sırasında yerlerdeki halılar parçalanmış, duvardaki perdeler yırtılmış, hatta yatak yorganın aranabilmesi için çocuklar yataklarından ve beşiklerinden kaldırılmışlar.”⁵⁵ demektedir. Miş-li geçmiş zaman ekiyle anlatılan bu hikâye gerçekten de çok komik ve tutarsız. Bu anlatının devamında Bursa’da toplanan Ermeni erkeklerin bir kısmının Çanakkale Cephesi’ne sürüldüğünü iddia eden Henry Wood, “Daha yaşlı erkekler iç kesimlere sürülmüşler; kadın ve çocuklar ise ya ters istikamete yollanmışlar ya da kendi başlarının çaresine bakmak üzere kaderlerine terk edilmişler. Bu sürgünün şu ana kadarki en korkunç yanı binlerce ailenin yeniden birleşmesini pratik anlamda imkânsız kılacak bir tarzda yapılmasıdır. Yalnız eşler, kardeşler değil, anneler ve onların küçük çocukları da bir daha birbirlerini görme umutları kalmayacak şekilde dağıtılmış bulunuyorlar.”⁵⁶ diyerek gerçeklerle alakası olmayan cümleler kurmuştur. Çünkü Osmanlı Devleti, tehciye tabi tuttuğu Ermenileri cephelere değil savaşın henüz ulaşmadığı ülkenin iç bölgelerine, Halep ve Suriye topraklarına göndermiştir. Ayrıca tehciye tabi tutulan belli yerlerdeki Ermeniler yukarıda anlatıldığı gibi ailelerin parçalanması şeklinde değil topluca belirli bölgelere sürülmüşlerdir.

İkinci anlatıda tarafsız bir kaynak! tarafından 11 Haziran 1915 tarihinde İstanbul’dan Amerika’nın Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi’ne aktarılan bir mesaj aktarılmaktadır. Bu tarafsız kaynağa göre Bayburt’ta sürgün başladıktan altı ya da yedi gün sonra on beş yaşından büyük erkekler öldürülmüş. Arapkir’de de Ermenilerden 2000 tanesi öldürüldükten sonra geriye kalanlar Müslümanlaştırılmış.⁵⁷ Söz konusu olaylarla ilgili bilgilerin nereden, kimden ya da kimlerden alındığı, hangi tarihte nasıl gönderildiği belli değil. Ancak mesajı Amerikan Yardım Heyeti’ne gönderen tarafsız kişi İstanbul’daki Amerikan Büyükelçisi Henry Morgenthau’dur. Mavi Kitap’ın editörleri tarafından güvenilir/tarafsız kaynak olarak nitelenen Henry Morgenthau, günümüzde sözde soykırımı savunanların başvuru kaynaklarından birisini teşkil etmektedir. Büyükelçinin tarafsızlığı konusunda hatıralarına göz atmak yerinde olacaktır. Henry Morgenthau hatıralarında Türk devleti ve Türkler hakkında şu düşünceleri dillendirmektedir: “Eğer bu yeni Talat ve Enver’i ve şimdilerde gerçekleşen olayları iyice değerlendireceksek, Osman ve haleflerinin liderliğinde, güçlü fakat yıkıcı bir etki yaratan kişiliği kavramamız gerekiyor. Bu zihniyetin altında yatan temel gerçeğin diğer bütün ırklara yönelik küçümseme olduğunu anlamalıyız. Bu tuhaf insan türünü açıklayacak unsur kendini beğenmişliktir. Hıristiyan için kullanılan ortak terim ‘Köpek’tir ve bu sadece retorik bir tavır değildir; Avrupalı komşularına evcil hayvanlarından çok daha az değer verir. Bir defasında yaşlı biri, ‘evladım’ demişti, ‘Şu domuz sürüsünü görüyor musun? Bazıları beyaz, bazıları siyah, bazıları büyük, bazıları küçük. Bazı veçhelerle birbirlerine benzemiyor, lakin hepsi domuz. Hıristiyanlar da öyle işte. Kanma evladım.

55 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, s. 143.

56 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, ss. 143-144.

57 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, s. 145.

...Lakin unutmaya ki, bu şaşaalı görüntünün altında hepsi aynıdır, hepsi domuzdur.”⁵⁸ Hemen belirtmemiz gerekir ki, yaşlı bir Müslüman'ın Hıristiyan olan Amerikan Büyükelçisi'ne böyle itiraflarda bulunması başlı başına saçmalık. Bununla birlikte Bryce ve Toynbee'nin tarafsızlıklarından dem vurdukları kaynaklardan birisinin yukarıdaki düşüncelere sahip olan Morgenthau olması tesadüf değildir.

Morgenthau, Türklerle ilgili düşüncelerine şöyle devam etmektedir: “Neredeyse dalkavukluğa varacak derecede kibar olabilir, fakat bilinçaltında Hıristiyan arkadaşına bir murdarmış gibi baktığı bilinen gerçektir. Ve tebaalarına yönelik Osmanlı politikasını yüzyıllardır bu temel inanç yön vermiştir. Orta Asya'dan yayılmış ve Mezopotamya ve Anadolu'nun uluslarının üstünden bir kasırga gibi geçmiştir; ...Balkan uluslarını ezmiş, Macaristan'ın büyük bölümünü işgal etmiş... Sanırım ataları siyasi anlamda eşkıyalığın tarihine mükemmel bir örnek oluşturmaktadırlar. ...Fethedilen bir halkın köleden başka bir şey olduğunu anlayamıyorlardı. Bir toprağın mülkiyetini ele geçirdiklerinde, orayı çok sayıda deve, at, sığır, köpek, domuz ve insanın işgal ettiğini görüyorlardı. ...Ortaya bir atın veya bir devenin bir insandan çok daha değerli olduğu gibi bir şey çıkıyordu; bu hayvanlar para ediyordu, hâlbuki 'Gâvur Hıristiyanlar' Osmanlı ülkelerinde çoktu ve kolayca çalışmaya zorlanabilirlerdi. ...Padişahlar aynı şekilde Rum ve Ermeni gibi pek çok halkı ayrı 'Milletler' sayıyorlardı; bunun nedeni onları haşarat saymaları ve Osmanlı Devleti'ne üyeliğe uygun görmemeleriydi. ...Osmanlı, kılıcının keskinliğini herhangi bir Hıristiyan'ın boğazında deneme hakkına sahipti. ...Bütün bunlar askeri açıdan güçlü oldukları günlerde Osmanlı'nın zihinsel nitelikleriydi.”⁵⁹ Tarafsız kaynak! Morgenthau'nun bu düşüncelerini aktarırken insanın aklına yüzyıllarca Osmanlı hâkimiyetinde rahat bir yaşam süren ve Millet-i Sadıka/Tebaa-i Şahane olarak nitelenen Ermeniler, 1492 yılında Katolik İspanyolların zulmüne uğrayıp Osmanlı'ya sığınan Yahudiler, İstanbul'un fethi sırasında İstanbul'da Bizans kavuğu görmektense Osmanlı sarığı görmeyi tercih ederiz' diyen Ortodoks Rumlar ve Balkanlarda Katoliklerin zulmünden Osmanlı'ya sığınan ve Bogomil Mezhebi'ne ait olan Bosnalılar geliyor. Dolayısıyla Morgenthau'nun tarafsızlığından söz etmek ve Türkler hakkında böyle düşüncelere sahip olan birisinin Ermeni olaylarında gerçekleri yansıtabileceğini düşünmek dahi gerçekçi değildir. Bunun içindir ki, ikinci anlatıda aktarılan olaylar gerçeklerle ilgisi olmayan hikâyelerdir.

Mavi Kitap'taki üç numaralı anlatı Arapkir'den 25 Haziran/8 Temmuz 1915 tarihinde gönderilmiş, isimsiz bir mektuptan alıntı şeklinde sunulmuştur. Mektubun tarihi hayli ilginç olduğu gibi içeriği de palavradan ibaret. İçerik kısa olduğu için aynen aşağıya alıyoruz: “Ermeni nüfus Müslümanlaştırıldı; din değiştirme zorunlu göçten kaçmanın bir yoluydu. Kayıp erkeklerin karıları ve kızları dindar Türklere verildi. Padişahın gelen emir doğrultusunda herkesin İslam'ı kucaklaması gerektiği söylendi.”⁶⁰ Bu hikâyeye bakılırsa Osmanlı

58 Henry Morgenthau, *Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü*, Çev: Attila Tuygan, İstanbul: Belge Yayınları, 2005, ss. 207-208.

59 Henry Morgenthau, *Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü*, s. 208-210. Henry Morgenthau'nun, hatıralarında birçok gerçeği nasıl çarpıttığını gözler önüne seren bir çalışma için bakınız: Heath W. Lowry, *Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü'nün Perde Arkası*, Çev: Belkıs Torfilli, İstanbul: İSİS Yayınları, 1991.

60 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt 1, s. 146.

Devleti'nin, tehciri Müslümanlaştırma için bir tehdit unsuru olarak kullandığı düşüncesi ortaya çıkıyor. Hâlbuki Osmanlı yönetimi 1 Temmuz 1915 tarihli ve gizli ibareli olarak tehcir bölgelerine gönderdiği emirde bazı Ermenilerin tehcirden kurtulmak için ihtida ettiklerini, olağanüstü şartlar geçerli olduğu için bu ihtidaların inandırıcı olmadığını ve bu şartlarda ihtida eden Ermenilerin fesat çıkarmaktan geri kalmayacaklarını belirtilerek ihtida edenlerin de tehcir edilmesini emretmiştir.⁶¹ Aynı husus 13 Temmuz 1915 tarihli şifre telgrafla Kayseri Mutasarrıflığı'na da iletilmiştir.⁶² Dolayısıyla üç numaralı anlatıdaki isimsiz şahsın anlattığı zorla Müslümanlaştırma hikâyeleri gerçeği yansıtmamaktadır.

Dört numaralı anlatının kaynağı yetkili bir kaynak, bu yetkili kaynak beşinci anlatının da sahibi, kendisi ile ilgili bilgi ise altı numaralı anlatıda verilmiş. Bu bilgiye göre yetkili kaynak Ermeni Patriği. New York'ta yayımlanan Ermeni gazetesi Gotchnag'ın 28 Ağustos 1915 tarihli nüshasında yayınlanan mektupta yetkili kaynak önce Osmanlı yönetiminin sıkı sansüründen yakınıyor,⁶³ ancak daha sonra ise doğudan ve güneyden gelen haberlerden, mektuplardan bahsederek sanki oralardaki olayları gözüyle görmüş gibi anlatıyor.⁶⁴ İsmi verilmeyen bu Ermeni Patriği'nin verdiği bilgilerin doğruluğunu/tarafsızlığını söylemek mümkün görünmemektedir. Birçok Ermeni kadın, kız ve çocuğunun hapislerde inlediğini aktaran yetkili kaynağın esas amacının ne olduğunu ise hikâyenin son paragrafından anlıyoruz. Bu paragrafta: "Gördüğümüz gibi Türkiye'deki Ermenilerin yaşayacak birkaç günü kaldı. Eğer yurt dışındaki Ermeniler tarafsız ülkelerin ilgisini bizim üstümüze çekmeyi başaramazsa, birkaç ay içinde savaştan evvel Türkiye'de yaşayan bir buçuk milyon Ermeni'den geriye çok azı kalacak."⁶⁵ Buradan da anlaşılacağı üzere yurt dışındaki Ermenilerin harekete geçmeleri ve tarafsız ülkeden kastedilen Amerikan siyasi gücünün ve kamuoyunun Ermeni olaylarına odaklanması kibarca talep edilmektedir. İngiliz hükümetince Mavi Kitap'ın hazırlanış amacı da tam olarak budur. Çünkü ABD'nin İngiltere lehine savaşa müdahale etmesi İngilizleri I. Dünya Savaşı'ndan galip çıkaracaktır.

Yedinci anlatının yalanlarından birisi "Erzurum, Trabzon, Sivas, Harput, Bitlis ve Diyarbakır illerinde tek bir Ermeni kalmadığı tespit edilmiştir."⁶⁶ şeklinde tezahür etmektedir. Anlatının arka sayfasında ise yetkili tanık adeta kendini yalanlarcasına "Harput ilinde geride kalan yaşlı, kadın ve çocuklar sahipsiz muamelesi görmüş, Müslüman ahalinin inisiyatifine terk edilmişlerdir."⁶⁷ diyerek buralardaki Ermeni varlığını kabul etmektedir. Bu anlatıdaki kasıtlı çarpıtmalardan birisi de Doğu'daki Ermenilerin tehcirinde Osmanlı yönetiminin, jandarmaların yanı sıra hapishanelerdeki suçluları da serbest bırakarak

61 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler 1915-1920*, s. 56.

62 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler 1915-1920*, s. 67.

63 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, s. 147, 153.

64 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, ss. 147-154.

65 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, s. 154.

66 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, s. 155.

67 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, s. 156.

bunlardan yararlanması olayıdır.⁶⁸ Bu kadar saçma bir düşünce ve uygulama düşünülemez. Hızını alamayan anlatı sahibi ilerleyen sayfalarda Samsun'dan Siirt'e ve Diyarbakır'a kadar bir tek Ermeni'nin kalmadığını belirtip bunların çoğunun öldürüldüğünü, bazılarının sürüldüğünü, çok az bir kısmının ise Müslümanlaştırıldığını belirtmektedir. Vilayet-i Sitte Ermenilerinin %1'inin ancak sağ kalabildiğini de hikâyesine eklemektedir.⁶⁹ Anlatının başında doğuda bir milyon Ermeni'nin olduğunu söyleyen yetkili kaynağa itibar edecek olursak geriye sağ kalan Ermeni sayısının 10.000 olması gerekir ki, bu rakam I. Dünya Savaşı'ndan sonra sağ kalan Ermeni nüfusu ile uymamaktadır. Çünkü 1921 yılında Ermeni Patrikhanesi tarafından hazırlanan ve Ermenilerin yaşadığı yerlerdeki nüfusunu belirten rakamlara göre Osmanlı'nın Ortadoğu ve Anadolu topraklarındaki toplam Ermeni sayısı 644.900 olarak belirtilmiştir.⁷⁰ Ayrıca İngiltere'nin Karadeniz Ordusu İstihbarat Birimi'nin İngiliz Savaş Kabinesi'ne 1919 yılında sunduğu bir raporda ise 1919'da Anadolu'da yaşayan Ermeni nüfusu Erzurum hariç 658.900 olarak verilmektedir.⁷¹ Resmi kayıtlara da giren bu rakamlar yedinci anlatının yetkili kaynağının yalanlarını ortaya koymaktadır.

Sekizinci anlatının sahibi hikâyesinin hemen başında katı sansürden bahsederken devam eden sayfalarda Mardin'den İstanbul'a misyonerlerin şifreli telgraf çektiğini anlatarak kendisiyle çelişmektedir.⁷² Ayrıca zikrettiği katı sansüre rağmen Zeytun'dan Tarsus'a, Mardin'den Bitlis'e kadar birçok yerden olayları rahat bir şekilde anlatmaktadır.

Editörün belirttiğine göre dokuzuncu anlatı, Halep Gregoryen Kilisesi piskopos vekili Harutyun Eseyan tarafından yazılmış ve bir Ermeni mülteci kadın tarafından ayakkabısının içinde Ağustos'un sıcağında Osmanlı sınırları dışına çıkartılmış, ayrıca mektuptaki el yazısı da Mısır'da yaşayan Ermeni Damadyan tarafından teyit edilmiş.⁷³ Ne kadar ilgi çekici bir serüven! Çalاکalem katliamlardan, tecavüzlerden, yiyecek verilmeyen hatta akarsuların kenarından geçerken dahi su içmelerine izin verilmeyen Ermenilerden bahseden hikâyenin esas amacını ilerleyen satırlardan çıkartmak mümkün. "Dostlarım, daha fazla anlatmaya vaktim yok. Ermenistan'da tek bir Ermeni kalmadığı söylenebilir. ... Acele edin, nasıl olursa olsun bize para gönderin, hiçbir iletişim imkânımız yok! Amerikan hükümeti aracılığıyla para gönderin, *para para para*."⁷⁴ Ermenistan'da bir tek Ermeni'nin kalmadığını söyleyen anlatı sahibinin hararetle para istemesi mantıklı bir davranış gibi görünmüyor. Devamı da var: "...Daha memeden kesilmemiş binlerce bebek anneleri tarafından ya nehre atıldı ya da yol kenarlarında bırakıldı. En acil ihtiyacımız *para!* Bunu Amerika'dakilere açıkça

68 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, s. 155.

69 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, ss. 158-159.

70 Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalık ve Yusuf Halaçoğlu. *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004, s. 121.

71 Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalık ve Yusuf Halaçoğlu. *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, ss. 133-134.

72 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, s. 161-163.

73 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, s. 167.

74 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, ss. 167-168.

söyleyin. *Para! Para!* Hikâyenin son cümlesi daha da çarpıcı: “Bu mektubu kanımla imzalıyorum!”⁷⁵ Bu acıklı cümleler bizi Mavi Kitap’ın hazırlanış amacına götüren ipuçlarını taşıyor. Amaç İngiliz çıkarları için hazırlanan Mavi Kitap aracılığıyla tehcir edilen Ermenilerin büyük katliamlara maruz kaldığını, çok zor şartlar içinde olduğunu propaganda yoluyla Amerikan siyasi gücüne ve Amerikan kamuoyuna aktararak Amerikalıları İngilizlerin saflarına çekmek ve Çanakkale Cephesi’nde alınan mağlubiyetle uzayan savaşta İngiltere lehine çevirmektir.

Onbirinci hikâye Taşnaksutyun Komitesi’nin Balkan Bölümü tarafından kaleme alınmış olup, güya Anadolu’daki Ermenilerin imhasını anlatan olaylardan oluşmaktadır. Osmanlı Devleti’ne karşı bağımsız bir Ermeni devleti kurma hayali peşinde koşan Taşnaksutyun Komite’sinin bir bölümü tarafından hazırlanan bildirin gerçeği ne kadar yansıtabileceğini okuyucuların takdirine bırakarak, bildirin içeriğindeki şu cümleleri zikretmek gereğini hissediyoruz: “Yolcuların bildirdiğine göre, Trabzon’un bütün Ermeni nüfusu istisnasız katledilmiştir.”⁷⁶ İngiltere’nin Karadeniz Ordusu İstihbarat Birimi’nin İngiliz Savaş Kabinesi’ne 1919 yılında sunduğu bir raporda Trabzon’daki toplam Ermeni nüfusu 58.000 olarak verilmektedir.⁷⁷ Sadece bu rakam bile Taşnakların bildirisinde yer alan yukarıdaki mesnetsiz ithamın cevabını vermeye yeterlidir.

Onikinci anlatı iki Alman gazetesinde bir ay arayla yayımlanmış, dolayısıyla editörler tarafından tarafsız olacağı düşüncesiyle özellikle bakılması istenen bir anlatıdır. Kaynağı bilinmeyen ancak aynı kaynaktan alındığı belirtilen bu anlatı iki yerde ayrı zamanlarda yayınlanmasına rağmen birbiriyle uyum içinde olmayan ifadelerden oluşmuştur. Bu durumu editörler de kabul ettiği için sözde belgeyi okumak için küçük bir okuma kılavuzunu anlatının başına eklemeyi ihmal etmemişlerdir. Nasıl olup da aynı kaynaktan alınmasına rağmen bu hikâyenin birbiriyle uyumsuzluk içinde olduğunu Mavi Kitap’ın editörleri izah edememişlerdir.⁷⁸ Bu anlatıdan şu iki olayı aktardığımızda hikâyenin ne kadar komik olduğu anlaşılacaktır: “...Diyarbakır’da beş veya altı papazın soyundurularak katrana bulandırıldığı ve sokaklarda sürüklendiği de söyleniyor.”⁷⁹ “Arapkir’den Halep’e şu telgraf gönderilmiştir: ‘Hak dinini kabul ettik. Şimdi iyiyiz.’ Andırın yakınlarındaki bir köyün bütün sakinleri İslam’a geçmişlerdir. Haçin’de altı aile Müslüman olmak için başvurmuş; ama aldıkları cevap, ‘Yüz aileden aşağısı kabul edilmeyecek’ olmuştur.”⁸⁰ Birinci hikâyenin komikliği bir yana sadece duyumdan ibaret olduğu cümlede de belirtilmiş. İkinci hikâyede ise Arapkir’den Halep’e telgraf çekilmesi tuhaf bir durum olarak karşımıza çıkıyor. Ayrıca ihtida konusunda Osmanlı yönetiminin tutumunu tehcir döneminde vilayetlere gönderdiği şifreli telgraflardan öğreniyoruz. Bu belgelerde

75 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, s. 168.

76 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, s. 172.

77 Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalık ve Yusuf Halaçoğlu. *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, s. 134.

78 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, ss. 174-175.

79 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, s. 175.

80 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, s. 176.

olağanüstü şartlar geçerli olduğu için bazı Ermenilerin tehirden kurtulmak için görünüşte ihtida etmelerinden dolayı bu tür olaylara izin verilmemesi ve ihtida eden Ermenilerin de tehcir edilmesiyle ilgili hükümler yer almaktadır.⁸¹ Dolayısıyla anlatı sahibi olan bilinmeyen kaynağın ihtida öyküleri gerçeği yansıtmamaktadır. Ayrıca ihtida için zikredilen yüz aile barajı ise tamamen bir saçmalaktır.

Onüçüncü anlatı tamamen bir muamma. İstanbul'da yaşayan Amerikan misyoneri Mr. Ryan tarafından Cenevre'de kesin tarihi bilinmeyen bir zamanda M. Leopold Favre'ye aktardığı sözlü ifadenin, M. Leopold Favre tarafından yine sözlü olarak aktardığı ifade.⁸² Bu özellikleri ihtiva eden bir hikâyenin tarafsız, güvenilir kaynak ve belge olarak nitelenmesi, Mavi Kitap'ta sık karşılaşılan bir durumdur.

Van Vilayeti

Mavi Kitap'ın ikinci bölümü Van Vilayeti'nde meydana gelen olaylarla ilgili tanıklıkları aktarmaktadır. Ancak olayların anlatımına girmeden önce editör tarafından yazılan giriş mahiyetindeki bölümde Van'da Ermenilerin isyan ettikleri belirtilmekte ancak sadece kendilerini Osmanlı'ya karşı savunmak için silaha sarıldıkları açıkça ifade edilmektedir.⁸³ Çünkü Van'da meydana gelen Ermeni isyanı Mavi Kitap'ın bile örtbas edemeyeceği kadar Müslüman halk açısından olumsuz sonuçları olan bir isyandır.

Onbeşinci anlatı, bayan misyoner Grace Higley Knapp tarafından Van olaylarının yaşandığı sırada Van'daki Amerikan misyon binasından 24 Mayıs 1915 tarihinde yine bir misyoner olan James Barton'a yazılan mektuptur. Bu mektup 1916 yılında Van'daki Misyonun Geleceği başlığı altında yayımlanmıştır. Dolayısıyla bu mektup Mavi Kitap'ta yer alan birçok hikâyeden farklı olarak yazarı, tarihi, nerede yayımlandığı bilinen bir kaynaktır. Misyoner Knapp'ın dikkat çeken ilk değerlendirmesi, Van'da Ermenilerin diğer yerlere nazaran kalabalık olmaları ve Rusya'ya yakınlıkları nedeniyle devrimci Ermeni partisinin önemli bir güç olduğunu belirtmesidir.⁸⁴ 1914'ün sonbaharından itibaren Ermenilerin kötü muamelelere maruz kaldığını belirten Knapp, "Fakat, en kötüsü silahlarının alınmış, böylece de asırlık fanatik düşmanlarının yani Müslüman askerlerin merhametine terk edilmiş olmalarıydı."⁸⁵ sözleriyle Ermenilerin zor durumda olduğunu yazmaktadır. Ancak akabinde gerçekleri söylemekten de çekinmemektedir: "Hesap gününün yakın olduğunu hissediyorduk -karşıt güçlerin çarpışması ya da kutsal bir savaş gibi...- Fakat devrimciler kendilerini dizginliyor, sağduyulu hareket ediyorlardı. Ateşli gençlerini kontrol altında tutuyor,

81 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler 1915-1920*, s. 56, 67.

82 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, ss. 178-179.

83 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, s. 183.

84 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, s. 185.

85 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, s. 186.

çatışmaları önlemek için sokaklarda devriye geziyorlardı.”⁸⁶ Bu bilgilere bakılırsa aslında gerçek olan Ermenilerin silahlarının alınması değil, aksine Osmanlı’ya karşı savaşılmaya can atan tam teşekküllü Ermeni devrimcilerin varlığıdır.

Misyoner Knapp’a göre Van olayları, hükümetin Ermenilerden asker talep etmesi sonucunda bazı Ermenilerin öldürülmesiyle başlamıştır. Ancak Knapp’a göre ortada Ermenilerin isyanından söz edecek bir durum yoktur. Ermeni devrimciler sadece ‘Hayatlarını daha pahalıya satmak’ için Osmanlı yönetimine karşı Ermeni mahallelerinde savunma hattı oluşturmuşlardır.⁸⁷ Bu savunma hattı o kadar sağlamdır ki, ileriki günlerde Van’ın Rusların eline geçmesine kadar devam edecektir. Van’da Osmanlı yönetimine karşı direnişin öncülerinden olan Aram, aynı günlerde bir başka Ermeni çete reisi olan Antranik’e gönderdiği mektupta Misyoner Knapp’ı doğrularcasına Ermenilerin direniş gücünün yüksek olduğunu ve Türk saldırılarını kahramanca karşıladıklarını belirtmektedir.⁸⁸ ‘Hareketlerimizde tarafsız olmaya gayret etsek de kalbimiz tamamen onlarla (Ermeniler) birlikteydi’ diyerek Ermeni devrimcileri desteklediklerini itiraf eden Misyoner Knapp, Ermenilerin Osmanlı kuvvetlerine karşı direnişlerindeki sırları da açık açık anlatmaktadır. Bahçelerdeki bütün Ermenilerin 30.000 kişi olduğunu belirten Misyoner Knap, bu Ermenilerin 2,5 kilometre karelik bir alanda savunma hattı oluşturduklarını belirtmektedir. Misyoner Knap, “Ermenilerin gücü sadece 300 kadar tüfeğe sahip, eğitilmiş 1500 kişiden ibaretti. Cephaneleri de fazla değildi, onun için çok idareli kullanıyorlardı. Mümkün olduğu kadar sadece tabanca kullanmaya çalışıyorlardı. ...Günde 2000 tane mermi, fişek ve barut üretmeye başladılar. Bir müddet sonra da bomba fırlatmak için üç tane havan topu yaptılar.”⁸⁹ diyerek aslında Ermenilerin Osmanlı kuvvetleri karşısındaki konumunu ifşa etmektedir. Eksik olan husus günde 2000 mermi, fişek ve barut üreten hatta havan topu yapabilecek kadar tecrübeli ve teçhizatlı olan Ermenilerin sadece 300 tüfek ve 1500 kişiyle karşı koymalarının inandırıcı olmamasıdır. Çünkü savunma hattında 30.000 Ermeni’nin olduğu bir yerde belirtilen tüfek ve çarpışan Ermeni sayısı çok az olarak verilmiştir. Van valisi Cevdet Bey’in 24 Nisan’da Dâhiliye Nezareti’ne çektiği telgrafta isyan bölgesine çevreden gelen isyancıların 4.000 olduğu belirtilmektedir.⁹⁰ Mavi Kitap’ta yer alan ve bir Ermeni tarafından yazılan mektupta ise Misyoner Knapp’ın 1500 dediği silahlı direnişçi sayısı 13.000 olarak verilmektedir. Dolayısıyla Misyoner Knapp, silahlı Ermenilerin sayısını yanlış vermektedir. Misyoner Knapp’ın belirttiğine göre üzerlerine 16.000 top güllesi ve şarapnel gönderilen Ermeni direnişçiler iki hafta sonra bazı hükümet binalarını ele geçirmişlerdir.⁹¹ En sonunda Rusların da Van’a yaklaşmasıyla şehir Türkler tarafından boşaltılmış ve 19 Mayıs’ta Ruslarla birlikte Ermeniler şehri ele geçirmişlerdir. Misyoner Knapp, şehrin Ermenilerce ele geçirilişini şöyle tasvir etmektedir: “...Tepedeki ve Toprakkale eteklerindeki

86 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, s. 186.

87 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, s. 187.

88 Antranik Çelebyan, *Antranik Paşa -Komutan Antranik ve Ermeni Devrimci Hareketi-*, Ermeniceden Çev: Mariam Arpi-Nairi Arek, İstanbul: Pêri Yayınları, 2003, s. 180.

89 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, s. 189.

90 Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 268.

91 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, s. 192.

barakalarda o kadar az koruma kalmıştı ki, bunlar kolayca bastırıldılar ve bu binalar yabancı bir coşkuyla ateşe verildi. Aynı şekilde Türk mevzileri de sırayla ateşe verildi.”⁹² Van’ın Ermenilerin eline geçmesinden sonra Müslüman sığınmacıların Amerikan misyoner binasına sığındıklarını belirten Misyoner Knapp, bu sığınmacılar hakkında ilginç olduğu kadar çarpıcı olan bir cümle sarf etmektedir: “Türk sığınmacıların bir kısmı Rus-Ermeni gönüllülerin ‘temizlediği’ köylerden geliyorlardı.”⁹³ Burada tırnak içinde vurgulanan temizlikten kastın ne olduğunu anlamak zor değil. Katledilen savunmasız sivil Müslüman halk.⁹⁴ Vahşi Kazakların Türk kadınlarını meşru bir av olarak gördüklerini, Müslümanların, mukavemet ve yaşama iradesi eksikliğinden dolayı dizanteriden sinek gibi öldüklerini⁹⁵ sıradan bir olaymış gibi anlatan Misyoner Knapp, bu mektubunda aslında Ermeni olayları ile ilgili gerçeklerin Mavi Kitap’ın ihtiva ettiği diğer hikâyelerdeki (devamlı mazlum, masum ve katledilen Ermeniler) gibi olmadığını bizlere aktarmaktadır.

Onaltıncı anlatı, Van’dan Y. K. Rushdouni’nin 7 Haziran 1915’te gönderdiği ve 2 Ağustos 1915’te Manchester Guardian’da yayımlanan mektuptur. Ermeni vatandaşı olan Rushdouni bir önceki anlatının sahibi olan Misyoner Knapp’tan farklı olarak; Van’daki Ermeni isyanı sırasında Ermenilerin oluşturduğu savunma hattının 2.5 kilometre karelik değil 5 kilometre karelik olduğunu, Osmanlı yönetimine karşı koyan silahlı isyancı sayısının 1.500 değil 13.000 olduğunu, Ermenilerin günde 2.000 fişek değil 4.000 fişek imal ettiklerini⁹⁶ belirtmektedir. Y. K. Rushdouni ayrıca isyan sırasında Ermenilerin hâkim olduğu bölgede geçici bir hükümet kurulduğunu ve askeri işlerle ilgilenmek üzere Ermenilerden müteşekkil askeri kurulun da atandığını belirtmektedir.⁹⁷ Bu kadar teçhizatlı ve teşkilatlı olan Ermenilerin Osmanlı ordusuna karşı bir ay boyunca direnip şehri Ruslara teslim etmelerine şaşmamak gerekir.

Onyedinci anlatı, Van’dan Y. K. Rushdouni’nin New York’ta Ermenilerin yayınladığı Gotchnag Gazetesi’nde dizi olarak yayınlanmıştır.⁹⁸ Y. K. Rushdouni, bu anlatıda da bazı sayısal tutarsızlıklara rağmen Ermeni direnişinin ayrıntılarını anlatmaktadır. Y. K. Rushdouni, “...Ermeniler yer altı lağımları kazdılar, bu sayede bazı Türk barakalarını ve mevzilerini havaya uçurdular. Bu yolla büyük taş bir yapı olan Hamid Ağa Kışlası’nı, Haç Sokak’taki (Poğotz) Telgraf ve Posta Binası’nı, Arar’daki polis karakolunun bir kısmını ve belli başlı Türk mevzilerinden

92 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, ss. 195-196.

93 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, s. 197.

94 *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu’da Ermeni Mezalimi 1906-1918*, Cilt I, Haz: Heyet, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1995, ss. 49-332.

95 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, s. 197.

96 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, ss. 207-208. Mavi Kitap’taki on yedinci anlatıda yine Y. K. Rushdouni, Osmanlı kuvvetlerine karşı olan silahlı direnişçi sayısını ortalama 7.00 olarak belirtmektedir. Bu bir çelişkidir ancak gerçekçi olan on altıncı anlatıdaki 13.000 rakamıdır. Y. K. Rushdouni, on yedinci anlatıda üretilen fişek miktarını 2.000 olarak vermektedir, s. 229.

97 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, s. 207.

98 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, ss. 210-232.

biri olan İngiliz Konsolosluğu'nu yaktılar ve yıktılar. Bu, Ermenilere büyük cesaret verdi..."⁹⁹ diyerek isyancı Ermenilerin pek de masum olmadıklarını gözler önüne sermektedir. Y. K. Rushdouni'nin anlatımına göre 17 Mayıs akşamı Türklerin en büyük kışlası olan Hacı Bekir Kışlası'nı da ele geçiren Ermeniler, gece sokaklarda tellallar dolaştırarak zaferlerini kutlamaya başlamışlardır. Olayların devamındaki manzara ise şöyle tasvir edilmektedir: "Bu duyuru üzerine Ermeniler, özellikle açlıktan perişan durumda olanlar, dışarı çıktılar, soymak ve yakmak amacıyla Türk mahallelerine saldırdılar. Yüzyılların intikamı alınıyordu."¹⁰⁰ Yüzyılların intikamı çerçevesinde Türk hastanelerinde yaralı yakınlarını bulamayan Ermeni çeteciler, sınırlarına hâkim olamayarak hastanede bulunan yaralı Türkleri öldürerek hastaneyi yakmışlar, ayrıca hapishanelerde bulunan Ermeni tutsakların öldürüldüğünü görerek Müslüman ahaliye karşı 'göze göz dişe diş' düsturunu uygulamışlardır.¹⁰¹ Aslında yaralı Ermenilerin hastanelerde bulunamaması ve hapishanelerdeki tutuklu Ermenilerin tamamen öldürülmüş olduklarının belirtilmesi, Van'ı ele geçirdikten sonra Ermenilerin savunmasız Müslüman halkı acımasızca katletmelerinin bir savunması niteliğindedir. Göze göz dişe diş düsturunun Ermenilerce uygulamaya geçirilmesi ise Ermenilerin savunmasız Müslüman ahaliyi katletmelerinin kibarca dillendirilmesinden başka bir şey değildir.

Sonuç

Mavi Kitap, I. Dünya Savaşı sırasında bloklar arası propaganda savaşının öne çıkan örneklerinden birisidir. Osmanlı Devleti'nin haklı olarak uyguladığı Ermeni tehcirini; tehcirden ziyade Ermeni katliamı/kırımını şeklinde nitelendiren Mavi Kitap, içerdiği anlatılar itibariyle çelişkilerle dolu bir derlemedir. İçeriğinde incelediğimiz birçok misyoner anlatısı, bazı Ermenilerin şahitlikleri ve çeşitli gazetelerde yer alan haberler -birkaçı hariç- ikinci üçüncü şahıslardan aktarılan bilgilerdir. Belge olarak nitelenen anlatıların sahipleri ise sürekli olarak yetkili kaynak, güvenilir kaynak gibi sıfatlarla adlandırılırsalar da aktardıkları bilgiler temelsiz ve yüzeyseldir.

İngiliz Hükümeti'nin direktifleri doğrultusunda hazırlanan Mavi Kitap'ın bir propaganda malzemesi olduğunu, bu kitabın hazırlanmasında büyük katkısı olan Arnold J. Toynbee, 1967 yılında yayımlanan hatıralarında kabul etmiştir. Hatta Toynbee hatıralarında, kitabın yayımlanış maksadının farkında olmadıklarını aksi durumda hem kendisinin hem de James Bryce'in bu kitabı yazmaya yanaşmayacağını beyan etmiştir.

Van isyanı ile ilgili neşredilen Misyoner Knapp'ın mektubu ve bir Ermeni olan Y. K. Rushdouni'nin Gotchnag Gazetesi'nde dizi olarak yayımlanan anlatısında Ermenilerin gerçek niyetlerini ve faaliyetlerini görmek mümkündür. Her ne kadar

99 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, s. 229.

100 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, s. 230.

101 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt I, ss. 231-232.

iki anlatıda da Ermeni halkın Osmanlı yönetimi tarafından yok edilmeye çalışıldığı anlatılsa da aslında Van'daki Ermenilerin Osmanlı'ya karşı isyan halinde olduğunu görüyoruz. Bunun yanı sıra silah ve cephane üretebildiklerini, şehri Rusların Van'a gelişine kadar Osmanlı askerlerine karşı koruduklarını daha sonra ise şehirde kalan savunmasız Müslümanları öldürdüklerini kendi ağızlarından öğreniyoruz.